

Історія Волині

УДК 903.23-033.6(477.82)

Григорій Охріменко,

Наталія Скляренко,

Світлана Локайчук

Керамічні кубки городоцько-здобицької культури

Статтю присвячено висвітленню особливостей керамічних кубків городоцько-здобицької культури. Вони циліндричної форми, невеликих розмірів, декоровані відтисками подвійних або потрійних відтисків шнура. Ареал поширення кубків охоплює територію від басейну Західного Бугу до річок Горині та Случі. Такі керамічні вироби знайдено здебільшого в похованнях, інколи – в житлах. Для городоцько-здобицької культури (ГЗК) вони культуровизначальні. Рідко трапляються в межановицькій культурі (МК), а ще рідше – в культурі шнурової кераміки (КШК).

Ключові слова: кубки, кераміка, городоцько-здобицька культура, Західна Волинь, Західно-Волинське Полісся.

Охріменко Г., Скляренко Н., Локайчук С. Особенности кубков городоцко-здобицкой культуры.

Статья посвящена раскрытию особенностей керамических кубков городоцко-здобицкой культуры. Они имеют цилиндрическую форму, небольшие размеры, преимущественно орнаментированы тройными или двойными линиями из оттисков шнура, с ручками или выступами для держания. Ареал распространения кубков охватывает территорию от бассейна Западного Буга до р. Горыни и Случи в Поднестровье. Однако встречаются кубки и на землях Польши в районе распространения межановицкой культуры. Находится этот тип посуды в погребениях, редко – в жилищах. Не исключено, что кубки использовались для питья жидкостей, в том числе во время ритуальных действий. Кубки выступают культуроопределяющими изделиями в контексте исследования межановицких и городоцко-здобицких памятников.

Ключевые слова: кубки, керамика, городоцко-здобицкая культура, Западная Волянь, Западно-Воляньское Полесье.

Okhrimenko G., Sklyarenko N., Lokaychuk S. Features of Cups of Gorodotsko-zdovbytska Culture.

The article is sanctified to the analysis features of ceramic cups of gorodotsko-zdovbytska culture. They have a cylindrical form, small sizes, mainly ornamented by triple or double lines from the prints of cord, with pens or ledges for holding. The natural habitat of distribution of cups embraces territory from a pool Western Bug to Gorin and Sluch in Podnестrov'e. However there are cups and on earths of Poland in the district of distribution of mezanovitska culture. There is this type of tableware in burials, rarely in dwellings. Not eliminated, that cups were used for drink of liquids, including during ritual actions. Cups come forward qualificatory a culture wares in the context of research by monuments of mezanovitska and gorodotsko-zdovbytska cultures.

Key words: cups, ceramics, gorodotsko-zdovbytska culture, Western Volhynia, Western-Volhynia Polesye.

Постановка наукової проблеми та її значення. У фондах Волинського краєзнавчого музею, археологічному музеї Східноєвропейського університету ім. Лесі Українки, Маневичкому краєзнавчому музеї зберігається рідкісна колекція кераміки городоцько-здобицької культури з околиць сіл Осової, Великого Мидська, Майдана-Липненського з Волинського Полісся (крім с. Мерви Горохівського р-ну) та інших місць (рис. 1). Особливо показовою для цієї культури є збірка фрагментів посуду від кубків підциліндричної форми, які характерні для керамічного комплексу ГЗК.

Проблеми городоцько-здобицької культури є одними з найактуальніших в історії доби середньої бронзи Західної Волині. Лише докладний аналіз кераміки (зокрема, кубків) цієї культури та порівняння її з аналогічними виробами межановицької культури допоможе з'ясувати походження, еволюцію етнічних груп окресленого регіону в XXIII–XVI ст. до н. е.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У 2008 р. в журналі «Археологія» [2] з'явилася стаття К. Бунятян, в якій заперечувався погляд, що городоцько-здобицька культура є локальним варіантом межановицької. Ставиться під сумнів концепція проф. Я. Махніка (Краків) про панування пам'яток межановицької культури на території від басейну Вісли до Горині. Ця проблемна ситуація ускладнюється ще й тим, що ГЗК та МК синхронно перебували на Західній Волині досить довго – приблизно з 2300 рр. до н.е. (або й 2400 рр. до н.е.) до XVI ст. н.е. – і на певних територіях могли

з'являтися старожитності синкретичного характеру. Наприклад, на Дубенщині В. Ткач виявив чимало пам'яток МК, і остання, за його словами, також взаємодіяла зі стжижовською та бабинською культурами [15, с. 571–709]. Не виключено і ГЗК, зокрема, на Волиці-Страклівській [13, с. 70].

Етнічне оточення ГЗК складається також зі старожитностей пізніших груп культури кулястих амфор, культури шнурової кераміки (КШК), крім того, стжижовської, бабинської культур. У місцях їх довгочасного проживання формується кераміка із синкретичними ознаками (напр., в районі м. Дубна [15]). Запозичення помітні також в інших проявах діяльності носіїв ГЗК, зокрема, в кременярстві. Внаслідок цього часто складно відрізнити посуд МК від ГЗК. Проте однією зі стійких та показових рис ГЗК є наявність кубків, які в МК рідкісні. Кубки (та інші вироби) ГЗК важливі також і як хронологічний індикатор – оздоблення виробів потрійним шнуром вказує, імовірно, на їх більш ранній час, а подвійним – на пізніший [2, с. 17; 3, с. 40; 12, с. 35]. Нам мало відомі знахідки кубків у басейні Західного Бугу, верхів'ях Прип'яті. Хоча кераміку ГЗК за Західним Бугом виявлено [14, с. 80; 3, с. 36].

Мета статті – докладно описати наявні матеріали (кубки) з території одного з мікрорайонів Західно-Волинського Полісся, а саме з відомого родовища міді та базальту – Великоמידського, та зіставити їх з виробами аналогічного типу, виявленими в Подністров'ї та на землях Польщі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. З кінця IV тис. до н.е. на півночі Центральної Європи з'являються мандрівні групи пастухів з керамікою, прикрашеною відбитками шнура. Найбільш ранній період їхньої еволюції називають *пан'європейським горизонтом культури шнурової кераміки*. У похованнях КШК того часу знаходять амфори, горщики з відтисками шнура та прокресленим орнаментом, а також човноподібні сокири (типу А). Поховання містяться під курганами у випростаному стані в прямокутних ямах. Населення КШК спочатку поширювалося на землях Польщі, Чехії, Німеччини, Данії, Голландії, в Скандинавії, Литві, Естонії. В останніх ці пам'ятки відомі під назвою *культура бойових сокир* [19, с. 132].

Подібний посуд та зброя, переважно зброю, знаходять на значних просторах Європи. Їхні поховальні пам'ятки (поселення майже невідомі) пов'язують з індоєвропейцями – войовничими пастухами. Наступний етап розвитку КШК називають *горизонтом середньоевропейським*, у якому з'являються локальні групи з регіональними відмінностями в матеріальній культурі. Така ситуація склалася внаслідок асиміляції населенням КШК різних енеолітичних груп. На території Волині це могли бути групи спільнот культур пізньотрипільської, лійчастого посуду, кулястих амфор [19, с. 139–144].

Можливо, що і на північному заході України перебували невеликі пастуші громади КШК. На це вказують, зокрема, виявлені кам'яні човноподібні сокири типу А [5, с. 303–324], кераміка (наприклад, кубок із с. Розважа (уроч. Кошари) Острозького р-ну Рівненщини – знахідка О. Позіховського), амфора пюрингського типу із с. Хотивеля Старовижівського р-ну Волинської обл. (знахідка О. Цинкаловського), пам'ятки середньодніпровської культури біля с. Осової Костопільського р-ну, с. Буші (уроч. Тартака) Дубнівського р-ну та ін. [11, с. 5–11].

Припускаємо, що приблизно від 2400–2300 рр. до н.е. старожитності з традицією культури шнурової кераміки стають більш масовими на Волинському Поліссі та Волині. Їх можна пов'язувати з городоцьким етапом городоцько-здовбицької культури, за І. Свешніковим (протомежановицькою, ранньомежановицькою, за Я. Махниковим). Занепад здовбицьких традицій городоцько-здовбицької культури, імовірно, припадає на XVIII–XVI (XV–?) ст. до н.е., коли тут з'являються і посилюються племена східнотшинецької культури [13, с. 58]. На жаль, за допомогою стаціонарних досліджень її тут (як і загалом на Західному Поліссі) вивчали мало [17, с. 33–55].

На сьогодні найбільшу кількість кубків ГЗК виявлено у згаданому Великоמידському регіоні. Важливим у контексті вивчення пам'яток ГЗК є керамічний матеріал із сіл Осової та Майдана-Липненського, що розташовані поблизу відомого с. Великого Мидська (рис. 1; рис. 4: 2–5).

Від села Осової родовища міді розташовані, приблизно, за 8 та 12 км на схід, біля сучасного с. Великого Мидська цього самого району. Поклади базальту тут виходять на поверхню у двох місцях: на березі р. Млинка (ліва притока Горині) та в уроч. Гуті (ближче до с. Осової). Ці родовища міді експлуатувалися ще з часів енеоліту [1, с. 68].

Приріст населення в цих місцях, як видно з археологічних артефактів, зібраних на дюнах, припадає на час городоцько-здовбицької культури (≈2300–1600 рр. до н.е.). Можна припустити, що виявлена кераміка належить до різних її періодів: раннього та пізнього. Серед виробів виділено такі форми: горщики, амфори, кубки тощо. Колекція кубків, знайдених у розвалах або у фрагментах з цього мікрорегіону, найбільша серед відомих пам'яток ГЗК Західної Волині [6, с. 122–163; 9, с. 277–305; 7, с. 8–13]. Вони, найімовірніше, походять зі зруйнованих поховань та поселень. До поховань могли

належати два кубки, знайдені біля водонапірної башти на глибині 0,6–0,7 м в уроч. Стороживці та поблизу сучасного кладовища (рис. 3: 3, 6, 7). Два кубки виявлено в житлі СК, відкритому в уроч. За Корчі (рис. 3: 4, 8; рис. 2: 1, 2). Один із них світло-коричневого кольору (рис. 3: 4), заввишки 9,8 см, діаметр вінця – 9,5 см, діаметр дна – 8,6 см. У верхній частині він прикрашений горизонтальними парними рядами відтисків шнура. Збоку є виступ для тримання. Виріб має домішку піску, блискучої жорстви.

Інший кубок – темного кольору (рис. 3: 8), заввишки 9,1 см, діаметр верху – 11,5 см, дна – 8,8 см. На ньому є овальна ручка (ширина – 1,8 мм), прикрашена під вінцем у верхній частині подвійними відтисками шнура (нанесені двічі, проте один ряд перерваний), нижче від яких видно ряд вертикальних відтисків лопаточки. Це рідкісний тип оздоблення для кубків. У тісті середня домішка товченої жорстви. Дещо подібний виріб наводить І. Свешніков [14, с. 108, рис. 36: 2], інший – М. Пелещин [10, с. 166, рис. 3: 1].

Ще один відомий кубок (рис. 3: 2) викопав на глибині приблизно 1,3 м в уроч. Стороживці на сучасному цвинтарі у 2003 р. і передав до Волинського краєзнавчого музею колишній учень Майдан-Липненської школи А. Снітко. Він же за 200 м на схід у піщаній ямі знайшов ще один подібний виріб. Інший – цілий – виявлено в 1982 р. біля корівника під час вибирання піску для потреб будівництва на глибині 0,6 м (рис. 3: 3). Великий фрагмент кубка (ручка і частина від вінця до дна) походить з уроч. Осивки (рис. 3: 9).

Отже, майже всі кубки знайдені поряд із с. Осової на піщаних полях та дюнах, висота яких над рівнем боліт сягає до 1–2 м. Ці підвищені місця простягнулися на відстань до 4 км із заходу на схід північніше села.

Порівняно довгий час екзистенції городоцько-здовбицької культури на Західній Волині та Західноволинському Поліссі (прибл. 2400 (?) / 2300 рр. до н. е. – 1600 рр. до н. е.), тобто щонайменше 700 років, змушує більш пильно подивитися на це етнокультурне явище. Її не надто чисельні пам'ятки фіксуються переважно у межиріччі Стиру та Горині. У західному та центральному ареалах поширення ГЗК вона щораз більше контактує з межановицькою культурою, зокрема в районах виходу волинського кременю: Хрінники (рис. 4: 7–9), Волиця-Страклівська та ін.

Як пише К. Бунятян, кубки ГЗК відзначаються великою варіабельністю за розмірами, товщиною стінок, циліндричною чи розхиленою або розширеною зверху формою, орнаментом [2, с. 10–20].

Серед матеріалів поселення Майдан-Моквинського немає фрагментів від кубків. Цей посуд використовували здебільшого в похованнях, інколи його виявляли в об'єктах, напр.: Зозів II, яма № 21 [14, рис. 36: 1, 2], житло СК з с. Осової, уроч. За Корчі. У цьому контексті важливими питаннями є особливості способів формування ГЗК, міграційних шляхів, якими це населення могло прийти на Західну Волинь та Західноволинське Полісся: напевно, з півдня (на відміну від носіїв межановицької культури, що з'явилися тут із заходу та південного заходу). Вірогідно, що ці переміщення відбувалися з Подністров'я, наприклад, уздовж лівобічних допливів Дністра до верхів'їв Стиру та Горині і далі на північ. Знахідки кубків з с. Мерви Горохівського р-ну (рис. 4: 6), м. Нетішина (уроч. Козацьких Могил [12, рис. 6: 3]), с. Розваж-Кошари [4, с. 88, рис. 6: 10], с. Кам'яної Гори [12, рис. 3: 2], с. Нового Корця (басейн Случі) [12, рис. 8: 3], м. Острога [12, рис. 9: 1], с. Ясного Гоцанського р-ну [12, рис. 13: 3] вказують на імовірність цих напрямків. Як сказано, села Осова та Майдан-Липненський розташовані приблизно по центру між річками Стир та Горинь на відстані орієнтовно 20–30 км.

Кубки ГЗК Західної Волині, Полісся (Зозів II [14, с. 1-3, рис. 36: 1, 2] та ін.) досить подібні до виробів цього типу – кубків пізнього етапу подільської групи [14, рис. 15: 1, 4, 15, 16, 21; рис. 16: 11, 14, 16; рис. 17: 21].

І. Свешніков ділив кубки на два типи: з петельчатою ручкою (тип 1: Хоростків, Качанівка – курган 4, Стригани, Студениця – в кам'яній гробниці, Кошиловці) та з вертикальним або горизонтальним виступом (Качанівка – курган 3, курган 2, Буглів, Гвіздець – курган 2, Клинкавці, Стерня). Більшість кубків прикрашені шнуровим орнаментом, розрідженими одинарними відтисками, парними та потрійними. В останніх випадках вони утворюють смуги [14, с. 61–63].

Вихідним типом кубків ГЗК могли бути «пухари» типу VI з території Малопольщі чи сусідніх територій [20, табл. XI]. Традиція їх виробництва поширюється, як бачимо, в Подністров'ї – у підкарпатській культурі шнурової кераміки [14], проте спорадично посудини подібного до ГЗК типу трапляються і в ареалі виникнення межановицької культури, як, наприклад, кубок з ручкою, оздоб-

леною подвійними відтисками шнура в три смуги, який подають Анна та Ян Махникові [18, рис. 29: d]. Подібним за формою та декором до кубків з сіл Осової та Майдана-Липненського є виріб із Сіняжева (пункт 1, Куяви), поданий у статті Я. Чебрешука та М. Шмит. Його віднесено до культури шнурової кераміки. Кубок прикрашений чотирма пасмами подвійного шнура [16, с. 212, рис. 7].

Ще одна характерна деталь: кубки, як і інші керамічні вироби ГЗК, мають домішку піску, жорстви з граніту та інших порід каменю, зрідка шамоту (остання домішка притаманна виробам стжижовської культури Полісся). Але додавання паленого товченого кременю тут практикувалося досить рідко. Натомість домішка крем'яної жорстви – важлива ознака належності посуду з відбитками шнура до межановицької культури, зокрема басейну Ікви [15, с. 577]. Колір останніх здебільшого темно-сірий, темний, у ГЗК – переважно коричневий.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У розв'язанні дилеми городоцько-здовбицька – межановицька культура на території Західної Волині та Волинського Полісся вагомим аргументом самотності ГЗК є така чисельна категорія посуду, як кубки. Вони відомі серед ранньошнурових комплексів, дуже рідко – межановицьких, але досить поширені в комплексах старожитностей саме ГЗК.

Керамічні вироби – кубки – ГЗК можна поділити на кілька типів: 1) високі; 2) низькі – 5–6 см; 3) неорнаментовані; 4) без ручок; 5) з виступами замість ручок. Ці вироби (здебільшого з ручками або виступами) декоровані: а) потрійними відбитками шнура; б) подвійними відбитками шнура; в) розрідженими рядами одинарних відтисків; г) орнаментом у верхній частині; г) по всій поверхні; д) поєднанням шнурового горизонтального з вертикальними відбитками лопаточки або коротких прокреслень. Кубки є культуровизначальними виробами в розрізненні межановицьких та городоцько-здовбицьких пам'яток.

Як перспектива подальших досліджень особливостей кераміки ГЗК – кубків, амфор тощо (за умови поповнення джерельної бази археологічними матеріалами) – докладне вивчення характерних рис раніших та пізніших виробів, їх класифікація.

Джерела та література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – Киев : Наук. думка, 1990. – 189 с.
2. Бунятян К. П. Гороδοцько-здовбицька культура: проблемна ситуація / К. П. Бунятян // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 10–20.
3. Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи / К. П. Бунятян // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 33–50.
4. Бунятян К. П. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. П. Бунятян, О. Позіховський // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 82–101.
5. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – 492 с.
6. Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи / Г. Охріменко // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – С. 122–163.
7. Охріменко Г. Культури пізньошнурової кераміки на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, І. Маркус // Минувле і сучасне Волині та Полісся : наук. зб. – Луцьк, 2011. – Вип. 38. – С. 8–13.
8. Охріменко Г. Поселення доби середньої бронзи Майдан Моквинський / Г. Охріменко, І. Маркус // Літопис Березнівщини : Наук. зап. Березн. краєзнав. музею. – Рівне, 2011. – Вип. 1. – С. 4–16.
9. Охріменко Г. Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи / Г. Охріменко // Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2007. – С. 277–305.
10. Пелешишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру / М. Пелешишин // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 160–172.
11. Романчук О. Пам'ятки середньодніпровської культури на Західній Волині та Волинському Поліссі / О. Романчук, Г. Охріменко // Літопис Волині : Всеукр. наук. часопис. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 10. – С. 5–11.
12. Самолюк В. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури / В. Самолюк // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 26–37.
13. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 58–72.
14. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери : монографія / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.

15. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2007. – С. 571–709.
16. Czebreszuk J. Z badań nad formami osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w Polsce północnej / J. Czebreszuk, M. Szmyt // Матэрыялы па фрэалогіі Беларусі : зборн. навуков. артыкулаў. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – Вып. 18. – С. 209–218.
17. Ginter B. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwskim, pow. Kostopol, USSR) / B. Ginter, R. Rogozińska-Goszczyńska // Materiały archeologiczne. – Kraków, 1965. – T. VI. – S. 33–55.
18. Machnikowie A. i J. Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na „Górze Klin” w Iwanowicach / A. i J. Machnikowie. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1987. – 158 s.
19. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski. – Kraków : Fogra, 1998. – 382 s.
20. Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej / P. Włodarczak // Instytut archeologii i etnologii Polskiej Akademii Nauk. – Kraków : Wyd. Polskiej Akademii nauk, 2006. – 336 s.

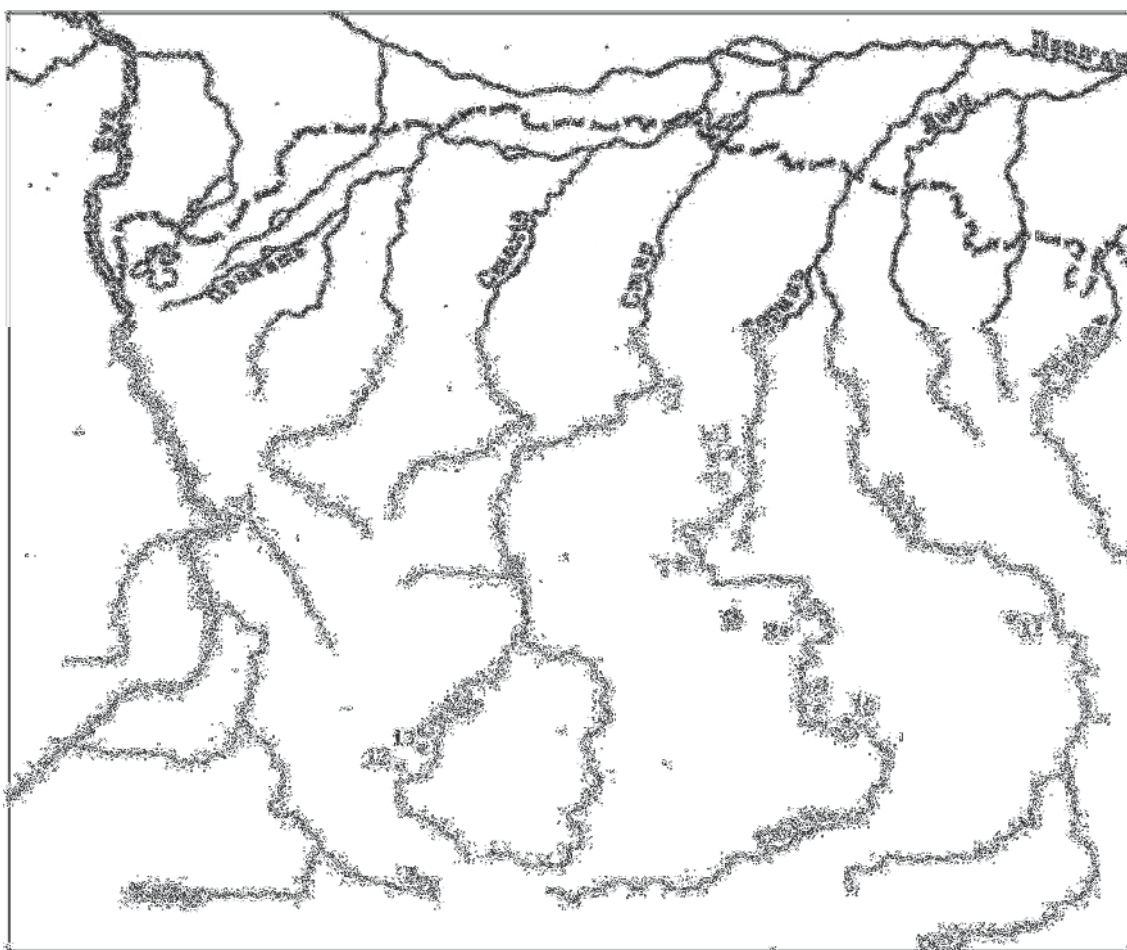

Рис. 1. Поширення кубків ГЗК на Західній Волині та Західноволинському Поліссі: 1 – Устилуг; 2 – Балаховичі; 3 – Осова; 4 – Майдан-Липно; 5 – Берестяни; 6 – Кам'яна Гора; 7 – Городок; 8 – Ясне; 9 – Острог; 10 – Негішин; 11 – Новий Корець; 12 – Мерва; 13 – Хрінники

Рис. 2. Кубки ГЗК: 1, 2 – с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (ур. За Корчі), 3, 4 – с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (ур. Староживка) (за Г. Охріменком)

Рис. 3. Кубки ГЗК з с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл.: 1 – ур. Криничка Перша; 2, 3, 5, 6, 7 – ур. Староживка; 4, 8 – ур. За Корчі; 9 – ур. Осівка (за Г. Охріменком)

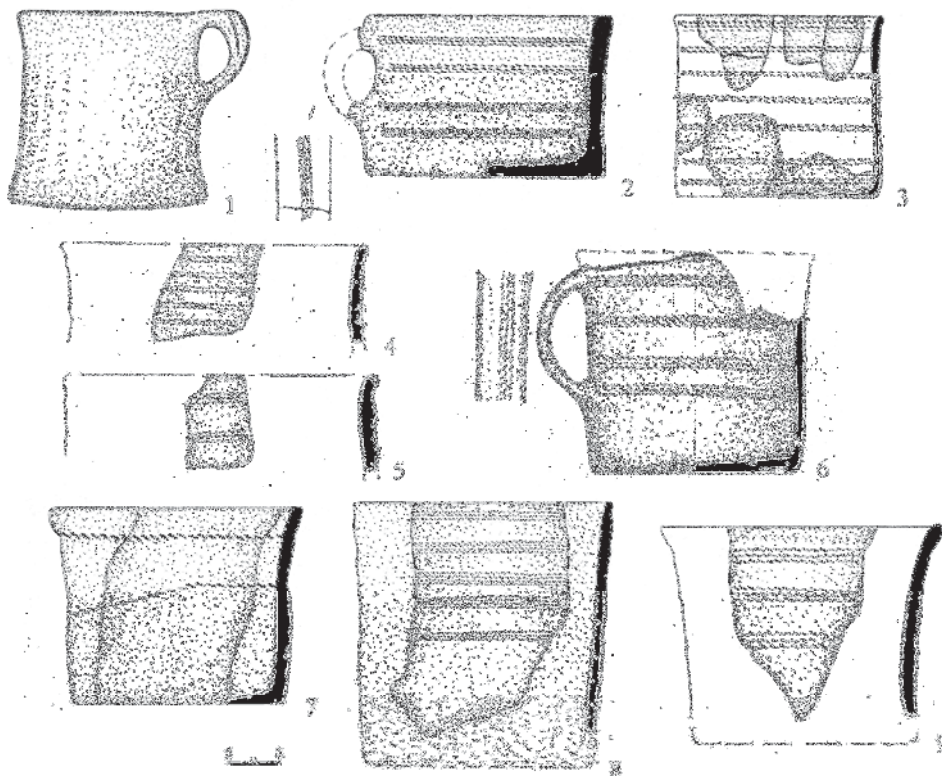

Рис. 4. Кубки ГЗК: 1 – с. Градя Маневицького р-ну, 2–5 – с. Майдан-Липно Маневицького р-ну (ур. Кругле Поле) Волинської обл.; 6 – с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл., 7–9 – с. Хрінники (ур. Високий Берг) Демидівського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком та П. Петровським)

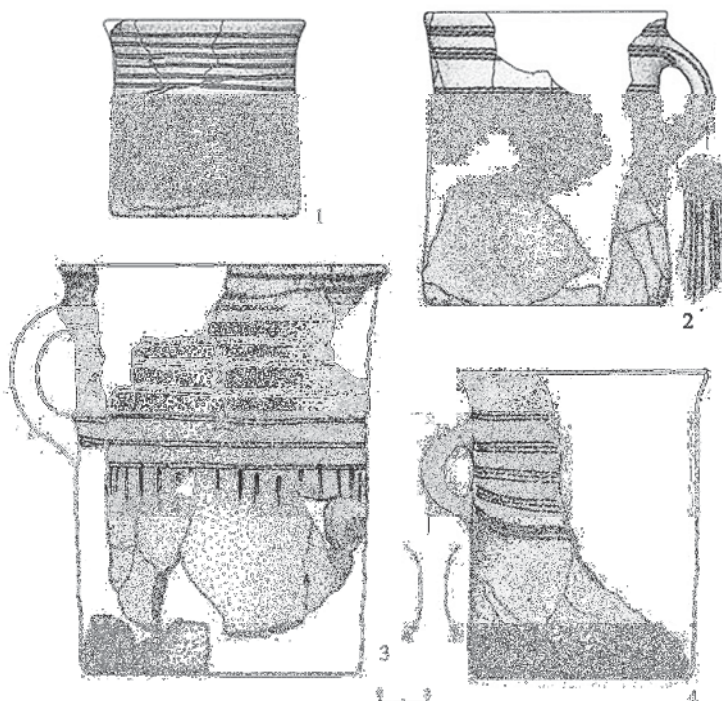

Рис. 5. Кубки ГЗК: 1 – с. Ясне Гошанського р-ну Рівненської обл.; 2 – м. Нетішин Хмельницької області (ур. Козацькі Могили); 3 – с. Кам'яна Гора Костопільського р-ну Рівненської обл. (за В. Самолюком) 4 – м. Острог (ур. Курган) Рівненської обл.